IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

अभिज्ञानशाकुन्तले महाकवि : कालिदासस्य वैयाकरणत्वम्

Dr. Kadambini Padhi

Asst. Professor

Sri Sri Ananta Narayan Sanskrit College

उपक्रम : संस्कृतसाहित्याकार्य देदित्यमान नक्षत्र : काव्यनिर्माण कलाकोविद : कालिदास : "अभिज्ञानशाकुन्तले" नाटकस्य प्रणेता आसीत । भाषा सारल्य सरसतयो: प्रतीकभूता कवे : कालिदासस्य प्रतिभा चतुरस्त्रा आसीत् । कालिदास : केवलं कविता कामिनी विलास अपि तु सः एक महान् वैयाकरण आसित् । तस्य प्रसिद्ध नेटके "अभिज्ञानसाकुन्तलम्" इति पाटये व्याकरणस्य प्राचलता, शुद्धता पानिनिय सूत्राणां च प्रयोग स्पष्टतया दृश्यते । अतः तस्य वैयाकरणत्वं निम्नलिखित स्थलेषु परिलक्ष्यते ।

१. **शुत्रानुसारे शब्दप्रयोग** : महाकवि कालिदास : पाणिनीय व्याकरणस्य सुत्राणि सुक्ष्मतया जानाति। उदाहरणम् "स्मरति व कश्चत शाकुन्तलेयम् इति रूपम् अत्र शकुन्तलया अपत्यंपुमाव् इत्यर्थे शाकुन्तलेय इति रूपम् एतत् स्त्रीभ्याढक् " (4.1.120) इति सुत्रेण सिद्धति । ढक् कृते एय् आदेश भक्ति । (प्रतमाङ्के :)

२. **लकाराणां सार्थकप्रयोग**: यत्र थ लकार : उचित : तस्यैव प्रयोग : कालिदासेन कृत उदाहरणम् – कामं प्रत्योदशं दृष्यन्तस्य रूपं इति । अत्र प्रत्यादशं इति प्रति + आ- दिश + घञ कर्त्तरि च सूत्रेण घञ् प्रत्ययः । एतेन दृष्यन्तस्य निराकरण क्रियाया: बोध : भवति ।

३. **समासानां कारकाणां प्रयोग**:– नाटके विभक्तिनां प्रयोग: कारक ताप्तयङ च अतीव गम्भीरं वर्त्तते । सः लघुनि वाक्यानि अपि समास युक्त पदै अलंकृतवान् । यत्र व्याकरणस्य नियमा न खण्डिताः । उदाहरणम् अनाघातं पुष्पं किसलयमलुवंकररुहैं : । नञ् (२.२.६) इति सूत्रेण समास । आ + घ्रा + क इति क्त : प्रत्यस्य प्रयोग : अपि व्याकरण सम्मत: ।

४. **धातुरूपेषु नैपुण्यम्** : कालिदास : आत्मनेपद परस्मैपदविध्यायक सुत्रांणां सूक्ष्मज्ञानं धारयति अनेकेषां दुरेह धातुनां प्रयोग: कविना कृतः यः व्याकरण ज्ञानं विना अशक्य : । उदाहरणम् – सप्तमाङ्के – पर्युत्सुकी भवति यत् । अत्र परि- उत्सुक + चिव + कृ + लट इति प्रक्रियाया पर्युत्सुकी भवतो इति रूपम् । अभुततद्भावे च्वि: (५.४.५०) इति सूत्रस्य प्रयोग अस्ति अनुत्सुका सति उत्सुकी भवति इत्यर्थ: ।

५. पाणिनीय परम्पराया: अनुपालनम् :- कालिदासस्य भाषा सर्वदा पाणिनीय व्याकरणस्य अनुकुलैव वर्त्तते। "अभिज्ञानशाकुन्तले" तेन इदृशाः प्रयोगाः कृता ये व्याकरण दृट्या अतीव शुद्धाः सन्ति । यथा – प्रथमाङ्के – "आपरितोषाद.................... चते: " अत्र आड इति – "आङ्ग्र्य्यादावचने" इति कर्म प्रवचनीयते पत्रम्य पाडे परिभि इति पञ्चमी विभक्ती पाणिनि सुत्रानुसारे प्रयुक्ता ।

एतत व्यतिरेक तद्धित प्रत्यायानां प्रयोग: प्रचुर दृश्यते । तद्धित प्रत्ययां संज्ञा – सर्वनाम् विशेषण शब्देभ्य विविधानामर्थानां वोधनाय योज्यन्ते । अभिज्ञानशाकुन्तले विशिष्ट तद्धितान्त सुत्राणां पदानां च निम्नलिखित पदेषु दृश्यते ।

१. अपत्यार्थे – तस्येदम् – शब्दात् तस्य वंस्य क भावस्य वावोधाय अस्य प्रयोग : भवति

<u>शाकुन्तलम् –</u> सकुन्तला + अण्– शकुन्तलाया इदं व्याख्यानं शाकुन्तलम् इति ।

<u>दृष्यन्तः</u> – दृष्यन्तस्य अपप्यं पुमान इति दौष्यन्ति : (भरतस्य कृते प्रयुक्तम्) अत्र इञ् प्रत्यय: ।

<u>काश्यप</u> :– कश्यपस्य अपत्यं पुमान इति (कश्यप + अण)

<u>राघव:</u>- रघु + अण्– रघुवंशे जाता :

<u>मानुषी</u> - मनु + अन् + ङीष कथमिवा मानुषीषु चास्य रूपस्य सम्भव : ?

(शकुन्तलाया: जन्म विषये)

२. मत्वर्थीयप्रत्यया :

यस्य समीपे किमपि अस्ति, तस्य बोधनाय " मतुप् इनि, ठन्" इत्यादीनां प्रयोग: अत्र बहुलं भवति ।

<u>तपस्वी</u> :- तप: अस्य इति । तपस् विनि

(शमप्रधानेषु तपोधनेषु गुढं हि दाहात्मकमस्ति तेज : द्वितीयोऽङ्क :) (2/7)

<u>आयुष्मन्</u> – आयुस् + मतुप

(सूत राजनं शूतं चावलोक्य आयुष्मन्)

<u>धीमान्</u> – धीः अस्य अस्ति इति । (धी + मतुप्)

<u>बलिष्ठ</u> अतिशयेन बली इति । (बल + इष्ठन्)

<u>रूपवती</u> – रूपम् अस्या अस्ति इति । (रूप + मतुप + ङीप्)

(शकुन्तलया सौन्दर्यवर्णने)

३. भाववाचक प्रत्या : -

स्वभाव गुणं दर्शयितुं "त्व तथा तल्" प्रत्ययो प्रयोग : कालिदासेन कृतः । रमणीयता: – रमणीयस्य भाव (रमणीय + तल)

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्वयोगा

(इत्यादिषु रलोकेषु सौन्दर्यबोध्यनाय एते प्रयुक्ता:) सखीत्वम् – संख्या भाव (सखी + त्व) मानुष्यकम मनुष्याणां समूह भाव वा (मनुष्य + वुञ्)

प्रियंवदता प्रियंवद + तल – अनुगतं हि तव

शकुन्तलत्वम् – शकुन्तलाया: व्यक्तित्वस्य भाव :

४. स्वार्थे / विशिष्ठार्थे प्रत्यया :

कपव:- अत्र स्वार्थि प्रत्यायाः दृश्यन्ते

सौभग्यम – सुभगस्य भाव (सुभग + ष्यञ्)

प्रिये सखीनां सौभाग्यम् इति शकुन्तलायै आशीर्वाद प्रसङ्गे ।

५. ठक् (ईक) / इत च

धार्मिक धर्म + ठक् - धर्म चरति इति

कुसुमित कुसुम + इतच (पुष्पितानां वृक्षाणां वर्णने

६. मयट् – (प्राचुर्ये) तथा अन्ये प्रमुखाः प्रत्याया :

तेजोमयम् -

अभिजनवत :– अभिजन्यते अस्मिन् इति -

अभिजन + वतुप – (कुलीनस्य)

धक्षण्यिम् – दाक्षणि + ष्यञ् (उदारता / कुशलता) शैशवम् – शिशु + अण्– (वाल्यकाल :)

पार्थिवः पृथिव्या ईश्वर

पृथिवी + अन् (राजा)

आश्रमपदम् – अश्रम् + अण् (आश्रमस्थानम्)

वैशिट्यम् – अभिज्ञानशाकुन्तले तद्धितप्रत्ययानां प्रयोगेण वाक्येषु संक्षप्तिता (नूङ) तथा अर्थभौरवम् आयाति । पात्राणां गुणानां (धीरत्वम् सौन्दर्यम्) सम्बन्धानां च वर्णने तद्धितप्रत्ययाः कालिदासेन अतिव कैशलेन प्रयुक्ता । विशेषत मतुप इन (किनि) अण् च अधिकतया दृश्यन्ते। अतः "अभिज्ञानशाकुन्तलम" पठित्वा ज्ञायते यत कालिदास : केवलं कवि रुपेण न अपितु शब्दशास्त्रस्य (व्याकरणस्य) मर्मज्ञरुपेण अपि अग्रगण्य : अस्ति । अतएव कथ्यते – "कालिदासस्य सर्वस्वमभि ज्ञानशाकुन्तलम्" ।

Bibliography –

१. वैयाकरणसिद्धान्त कौमुदी

२. अभिज्ञान शाकुन्तलम्